

Vereniging voor Terpenonderzoek

VAN WIERDEN EN TERPEN

Nieuwsbrief nummer 20 (augustus 2015)

Inhoudsopgave

OPROEP!!

Goud in het Fries Museum	p.1
Terpen en wierdenland - een verhaal in ontwikkeling	p.2
Eerste bevindingen van de terpopgraving Sneek-Harinxmaland	p.5
Na 20 jaar terug bij de terp Wommels-Stapert	p.9
In het nieuws: Gras is beter	p.13
De Pingjumer Gulden Halsband	p.13
Rituelen in het terpengebied in de ijzertijd en de Romeinse tijd	p.14
Een Delfts student in Hogebeintum 1905	p.15
Open dag Blitsaerd	p.19
Activiteitenverslag 2014	p.19

OPROEP!!

In 2016 bestaat onze vereniging 100 jaar. In het kader van dit jubileum worden diverse activiteiten georganiseerd. Hiervoor zijn we op zoek naar enthousiaste vrijwilligers. Heb je zin om een bijdrage te leveren? Meld je dan bij de secretaris: a.nieuwhof@rug.nl

Goud in het Fries Museum

Het Fries Museum in Leeuwarden presenteert vanaf 6 juni 2015 Goud - Gevonden schatten uit de middeleeuwen. De tentoonstelling neemt bezoekers mee naar de schatkamers van het vroegmiddeleeuwse Friesland. Met fonkelende sieraden, glinsterende munten en ander blinkend goud, opgegraven uit de Friese terpen. Hoogtepunten zijn de goudschat van Dronrijp, de fibula van Wijnaldum en een uniek gespschildje dat voor het eerst getoond wordt. Bovendien komt de beroemde schat van Wieuwerd tijdelijk weer terug op Friese bodem. De prachtige voorwerpen en hun verrassende details getuigen van de rijkdom, macht en status van de Friezen. Goud loopt van 6 juni 2015 tot en met 3 januari 2016.

Bij het afgraven van de terpen is niet alleen veel goud gevonden. Een van de meest bijzondere vondsten is het graf van een vrouw uit de 7de eeuw. Zij is begraven in de stam van een uitgeholde eikenboom in de hoogste terp van Friesland: Hogebeintum. Speciaal voor Goud kreeg deze boomkistdame, die in de tijd van het vele terpgoud leefde, een gezicht. Het resultaat wordt samen met het originele skelet gepresenteerd in een ruimte parallel aan de goudtentoonstelling.

Terpen en wierdenland- een verhaal in ontwikkeling

Jeroen Wiersma, Mans Schepers, Oscar Borsen & Geert Schoemakers

Op 12 maart jongstleden, vond in Museum Wierdenland de officiële aftrap plaats van het project 'Terpen- en wierdenland, een verhaal in ontwikkeling', waaraan in een eerdere nieuwsbrief al kort aandacht is besteed.¹ In de wandelgangen spreken we overigens meestal van 'het dorpenproject'. In deze bijdrage wordt wat dieper ingegaan op de details van het project en wat er tot dusverre al in het kader van het project aan werk verzet is.

Het project is mogelijk gemaakt door een subsidie van het waddenfonds, provincies Fryslân en Groningen en de gemeenten De Marne, Eemsmond en Delfzijl, en wordt uitgevoerd door een vijftal partners. Dit zijn Landschapsbeheer Friesland, Landschapsbeheer Groningen, het Kenniscentrum Landschap en het Terpencentrum (beide Rijksuniversiteit Groningen) en Museum Wierdenland in Ezinge.

Korte samenvatting project

In het project wordt in een zestal dorpen nieuw landschapshistorisch en archeologisch onderzoek uitgevoerd en gebruikt als uitgangspunt voor fysieke ruimtelijke aanpassingen in het dorp.² Het dorp is hierbij niet beperkt tot de bebouwde kom. Voor ieder dorp is een dorpsgebied bepaald, waarmee dus zowel de mensen die in de dorpskern wonen, als de bewoners van het omringende gebied bij het project betrokken raken. Hiermee komt direct de belangrijkste partner in het project naar voren: de inwoners van de dorpen zelf. Niet alleen worden deze inwoners actief betrokken in het onderzoek, ze hebben ook de beslissende stem in wat er in hun dorp verbeterd zou kunnen worden. In alle gevallen moeten de uit te voeren ontwikkelingen wel een directe relatie hebben met het uitgevoerde onderzoek, en dus met de historie van het dorp. Het verhaal van het dorp moet zichtbaar en beleefbaar gemaakt worden. Deze fysieke aanpassingen in het dorp moeten de leefbaarheid van het dorp verhogen voor de inwoners zelf, maar ook in marketing en toerisme een rol spelen.

¹ Persbericht Landschapsbeheer, 2014. 'Samen met burgers werken aan behoud landschap'. *Nieuwsbrief Vereniging voor terpenonderzoek* 19, 4.

² In Friesland: Firdgum, Hallum en Wijnaldum. In Groningen: Godlinze, Ulrum en Warffum.

Het project is daarmee opgebouwd rond drie pijlers: het archeologisch en landschapshistorisch onderzoek (1), de aanpak van de dorpen en het beleefbaar maken van de historie, inclusief educatiecomponent (2) en het aantrekkelijker maken van het dorp voor toerisme en marketing (3). Museum Wierdenland ondersteunt de communicatie met een reizende tentoonstelling en deeducatie in het museum zelf. Hiervoor ontwikkelt Museum Wierdenland onder meer een educatieprogramma en een kinderafdeling met doe-tentoonstelling en worden de mogelijkheden voor de creatie van een educatieve wierde in de museumtuin onderzocht. Het museum draagt in de dorpen bij door te zorgen voor de vertaling van de resultaten in verschillende vormen van publiekspresentatie, waaronder de inrichting van de reizende tentoonstelling 'de Dutch Mountains' en het verzorgen van presentaties en excursies door de verschillende bij het project betrokken onderzoekers.

In ieder dorp begint het project met een zogenaamde startbijeenkomst. Deze startbijeenkomst wordt georganiseerd door Landschapsbeheer, in Groningen in de persoon van Geert Schoemakers en in Friesland in de persoon van Oscar Borsen. Deze beide heren zijn in hun eigen provincie ook de eerste contactpersoon met het dorp. Tijdens de bijeenkomst worden de inwoners van het dorpsgebied geïnformeerd over de doelstelling van het project. Naast een algemene introductie van projectleider Karin Sjoukes en een meer praktische introductie van Oscar of Geert, vertellen Mans Schepers (Terpencentrum) en Jeroen Wiersma (Kenniscentrum Landschap) over het onderzoek dat zij in de dorp willen uitvoeren. Mans en Jeroen worden inhoudelijk begeleid door respectievelijk Gilles de Langen en Theo Spek. Tijdens de startbijeenkomsten wordt ook geïnventariseerd bij welk onderdeel van het project mensen uit het dorp betrokken willen zijn en of er specifieke wensen liggen. Tegelijkertijd biedt de startbijeenkomst voor het landschapshistorisch en archeologisch onderzoek de kans om juist een vraag bij de inwoners neer te leggen. Het kan hierbij zowel gaan om verhalen over de geschiedenis van het dorp, als om meer praktische zaken als betredingstoestemming op een akker of tuin binnen het dorpsgebied. Waar mogelijk wordt het veldwerk uitgevoerd met mensen uit het dorp zelf.

De resultaten van het onderzoek worden vertaald in ruimtelijke aanpassingen, maar worden ook beschikbaar gesteld via de projectwebsite. Hier worden de wetenschappelijke verslagleggingen van het archeologisch en landschapshistorisch

onderzoek per dorp gepresenteerd.³ Deze rapporten zijn op gedegen onderzoek gebaseerd, maar door middel van goed beeldmateriaal en duidelijke teksten beter toegankelijk dan een 'gewoon' wetenschappelijk document. Desalniettemin wordt er per dorp op basis van deze wetenschappelijke rapporten ook een toegankelijker introductietekst opgesteld. Tot slot is er in de projectwebsite ook nog een zogenaamde dorpsatlas ingebouwd. De dorpsatlas is een google maps applicatie en geeft de onderzoekers de mogelijkheid om interessante informatie een plek op de kaart te geven. Ook kunnen bewoners die meedoen in het project zelf

foto's of verhalen aan deze dorpsatlas toevoegen. Zo zal het dorpsgebied zich langzaam vullen met locatie gebonden informatie die voor alle bezoekers van de site beschikbaar is.

Hoe werkt dat dan in de praktijk

Op dit moment is er in vier dorpen gestart, namelijk Firdgum, Wijnaldum, Ulrum en Warffum. De resultaten tot nu toe gaan we hier niet in detail bespreken, maar er wordt een aantal voorbeelden uitgepikt om een idee te geven van de verschillende facetten van het project.

Landschapshistorisch onderzoek: moeras bij Wijnaldum

In Wijnaldum is aandacht besteed aan de vorming van de kwelderwal waarop in een latere periode de typerende terpenreeks is ontstaan. Direct ten noorden van deze zavelige rug ligt een laaggelegen gebied dat lange tijd onder water heeft gestaan. De laagte is ontstaan als erosiegeul, en vertelt ons iets over de vorming het natuurlijke landschap.

In de 17de eeuw is er veel te doen geweest om deze moerassige laagte. Adellijke families hadden er visrechten en ze hadden het recht om hier zwanen te houden. Tijdens een droge zomer in 1609 werden er diepe sloten gegraven in het drooggevallen meer. Langs de sloten werden dijkes opgeworpen en windmolens geplaatst. Voor de boeren was dit een positieve ontwikkeling, want er kwamen nieuwe cultuurgronden beschikbaar. Voor de familie Liauckama uit het naburige Sexbierum betekende dit echter een aantasting van hun rechten op de visvangst en de zwanenhouderij. De rechtszaak die vervolgens werd aangespannen heeft voor de familie niets opgeleverd. Voor ons heeft het zeker iets opgeleverd, namelijk een mooie kaart van het gebied uit het begin van de 17de eeuw die tijdens het proces werd vervaardigd (figuur 1).

Archeologisch veldwerk: Booronderzoek in Ulrum

Op 5 en 6 maart van dit jaar zijn er op diverse plaatsen in Ulrum archeologische boringen uitgevoerd. Bijzonder aan Ulrum is dat het een dorp is dat bestaat uit twee wierden. Het is daarmee een zogenaamde dubbelwierde. Het doel van het booronderzoek was vrij simpel: de dikte van de wierden op verschillende plekken in het dorp bepalen. Hierbij werd één raai over de gehele lengte van de twee wierden gezet (west-oost richting). Daarnaast is op beide wierden ook nog een aantal aanvullende boringen gezet dwars op deze raai (noord-zuid richting). Nu is het bij booronderzoek op een akker in niemandsland eenvoudig om systematisch de boorraaien uit te zetten, maar middenin een dorpskern is dat nogal een uitdaging.

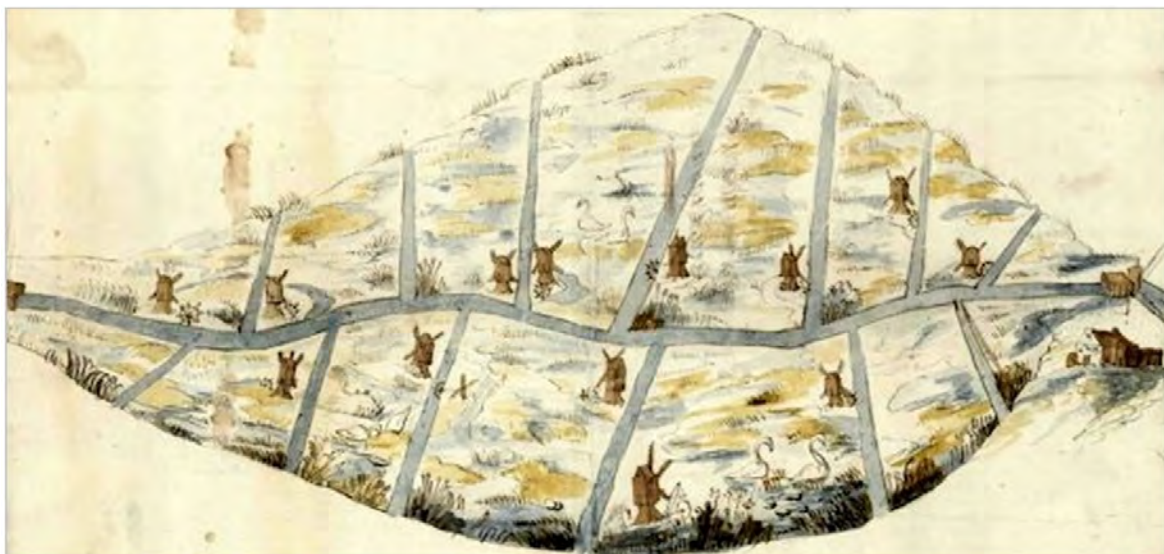

Fig. 1 Kaart van het gebied uit het begin van de 17de eeuw

³ <http://terpenenwierden.nl>

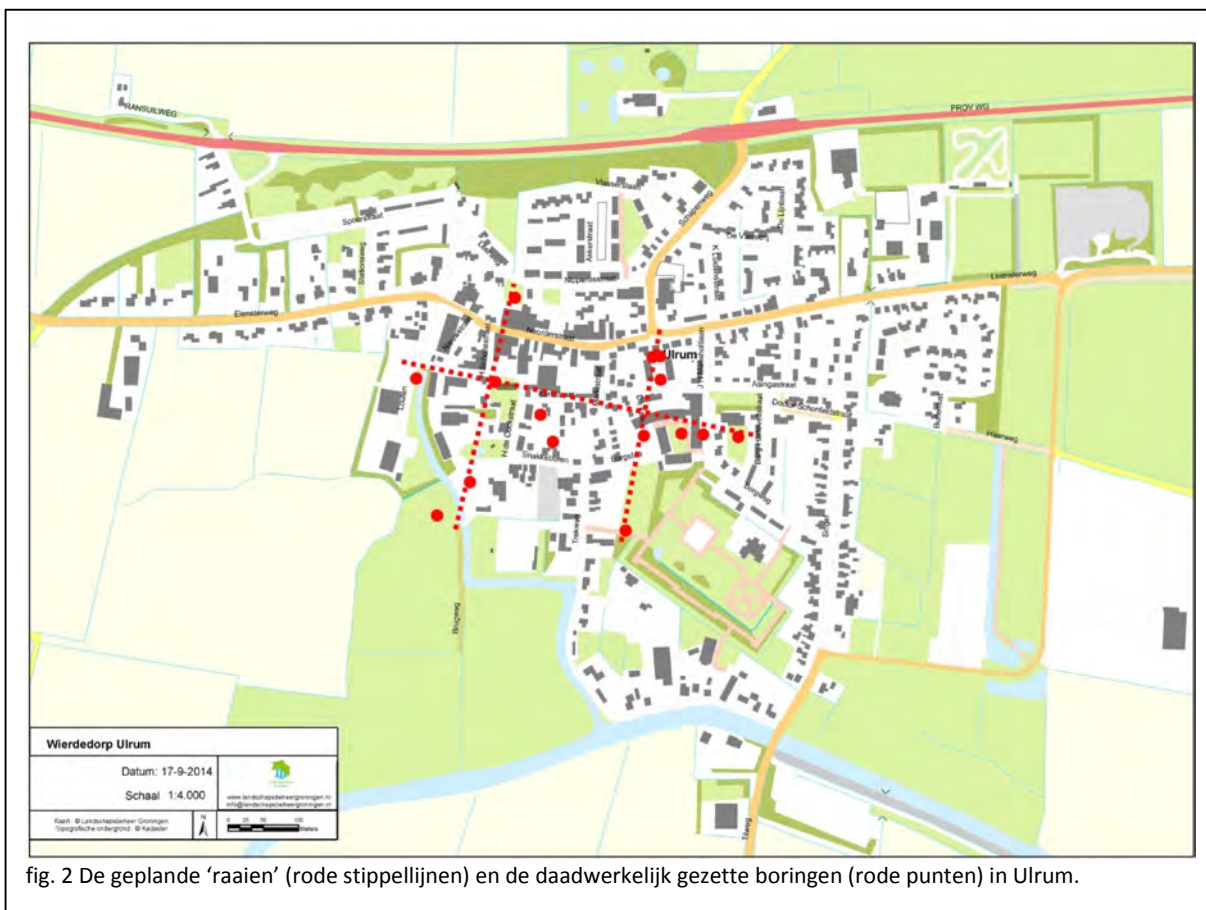

fig. 2 De geplande 'raaien' (rode stippellijnen) en de daadwerkelijk gezette boringen (rode punten) in Ulrum.

Op de (voorlopige) boorpuntenkaart van Ulrum is te zien dat er op verscheiden plekken langs de vooraf geambieerde raaien nog vrij grote lege stukken zijn (Figuur 2). De ambitie is om ook op deze plekken nog enkele boringen uit te voeren. De boringen hadden alles in zich wat je van boren in een terp of wierde mag verwachten. Zo werden in meerdere boringen dikke mestpakketten aangetroffen, maar ook aslagen, schonere kleilagen en een schelplaagje. Bijzonder was het resultaat van een boring in de omgeving van de kerk, de 'oude buurt', waarin een serie gestapelde plaggen zichtbaar was. Plaggen worden in boringen zelden aangetroffen. Op de diepste plek bleken twee verlengstangen niet genoeg om in natuurlijke kwelderafzettingen uit te komen. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat op basis van deze ene boring niet kan worden uitgesloten dat er net in bijvoorbeeld een sloot of een dobbe geboord is.

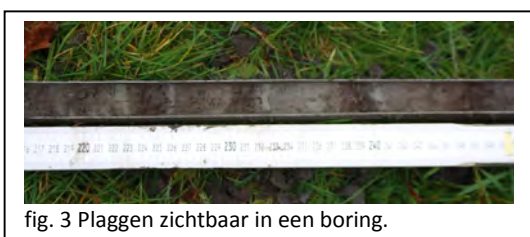

fig. 3 Plaggen zichtbaar in een boring.

Educatie: boren rond Warffum

Vanuit de middelbare school in Warffum, het Hogeland College, kwam de vraag of er vanuit het project de mogelijkheid was om enkele boringen te verrichten in het kader van een fietstocht die georganiseerd werd vanuit aardrijkskunde. Hoewel Warffum planning-technisch gezien 'nog niet aan de beurt was', is er tijd vrij gemaakt. Het aansluiten op vragen en initiatieven vanuit de verschillende dorpen is wenselijk vanuit de geest van het project.

Boringen werden uitgevoerd in Warffum zelf, bij Ezinge en wederom in Ulrum. In Ezinge is er expliciet voor gekozen om niet in de wierde zelf te boren, maar juist in de kwelderafzettingen buiten de wierde. In deze afzettingen waren meerdere geomorfologische processen af te lezen, zoals afwisselende zand- en kleilagen die zo kenmerkend zijn voor een opbouwende kwelder, en daaronder lichtgrijze wadzandafzettingen. De dikte van de kwelderafzettingen was hier bijna vijf meter!

De intentie is om later dit jaar, als Warffum echt van start gaat ook leerlingen te betrekken bij het landschapshistorisch onderzoek en archeologisch veldwerk in het dorp zelf. De precieze vorm waarin deze samenwerking gegoten moet worden is op dit moment nog niet duidelijk, maar er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan werkstukken die

aansluiten bij het project in het kader van geschiedenis of aardrijkskunde.

De dorpenaanpak: het centrum van Firdgum

Firdgum is een klein dorp, maar er gebeurt van alles. In het centrum bevindt zich het zodenhuis dat gebouwd wordt in het kader van het promotieonderzoek van Daniël Postma, het Yeb Hettinga Museum en de beroemde kerktoren van Firdgum.

Onlangs deze concentratie aan blikvangers, is de onoplettende toerist het dorp snel weer door. In samenspraak met het project en de inwoners van Firdgum is vastgesteld dat het centrum van het dorp onvoldoende zichtbaar is.

Daarom is in samenwerking met een landschapsarchitect gekeken hoe dit centrum met een paar slimme ruimtelijke aanpassingen in de lijn tussen het museum en de kerk beter benadrukt kan worden. Deze aanpassingen zullen ertoe leiden dat het terpencluster in Firdgum weer meer beleefd kan worden, het centrum van het dorp nieuw elan krijgt, en ook meer uitnodigt om de auto stil te zetten, en alle verhalen die Firdgum te bieden heeft tot in detail te verkennen zijn.

Marketing en toerisme...

Het project is pas net van start. Eén van de doelstellingen is om de leefbaarheid in de dorpen te verhogen. Bij deze leefbaarheid past ook de lokale aanwezigheid van ondernemerschap in verschillende takken van de middenstand. Uitgangspunt hierbij is dat een dorp dat meer uitstraling heeft, dat zichtbaarder is, ook meer toeristen aantrekt.

In dit stadium van het project is nog niet in te schatten of het project er daadwerkelijk in slaagt om dit te realiseren. In het kader van een aantal landschapswandelingen die als serie voorbij zijn gekomen in het Dagblad van het Noorden en de Leeuwarder Courant is onlangs ook dit project voorbij gekomen, waarbij een wandeling rond Firdgum is uitgevoerd. Deze wandeling wordt ook opgenomen in het boekje 'Mijn Streek'. Dit is echter bijvangst. De werkelijke impact van het project zal uit de toekomst moeten blijken.

Eerste bevindingen van de terpopgraving Sneek-Harinxmaland

Marco Bakker

Van 2 juni tot en met 4 juli 2014 is door het Terpen centrum van het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) een opgraving van een

overslibde terp in het plangebied Sneek-Harinxmaland uitgevoerd.⁴ De opgraving is uitgevoerd in het kader van de promotiestudie van Marco Bakker naar de vroegste Friese veenontginningen die plaatsvonden in de late ijzertijd en Romeinse tijd.⁵

Sneek-Harinxmaland is de tweede in een serie van drie opgravingen, die in het kader van dit promotieonderzoek worden uitgevoerd. In 2013 is ten noorden van Warten een kleine overslibde terp onderzocht.⁶ Net als de vorige opgraving is het uitgevoerde proefsleuvenonderzoek gefinancierd door de Provincie Fryslân en de Rijksuniversiteit Groningen (RuG).

De onderzoekslocatie ligt in een perceel direct ten zuidwesten van de boerderij aan de Ivige Leane 24 te Loënga en maakt deel uit van een groot aantal overslibde terpen in het plangebied Sneek-Harinxmaland. De meeste daarvan zijn tien jaar geleden ontdekt tijdens een archeologisch booronderzoek door RAAP.⁷ De onzichtbaarheid van deze terpen in het landschap is opvallend te noemen. Het gaat namelijk om een vrijwel vlak landschap doordat de terpjes met zeker 0,5 tot 1,0 meter aan klei compleet zijn afgedekt. Het in 2013 onderzochte terpje ten noorden van Warten staat daarmee in schril contrast. Het terpje daar was weliswaar afgedekt door een laag klei, maar door de geringe dikte daarvan (circa 0,2 meter op de terp en 0,5 m buiten de terp), was deze nog zichtbaar aanwezig als lichte verhoging in het landschap.

Naast de wetenschappelijke interesse is de huidige toestand van deze terpen een tweede reden voor de opgraving. De laatste decennia is duidelijk geworden dat terpen, en ook overslibde terpen, door meerdere oorzaken aan erosie onderhevig zijn.⁸ Omdat het gravend onderzoek naast archeologische gegevens ook informatie oplevert over de huidige staat van de archeologische resten,

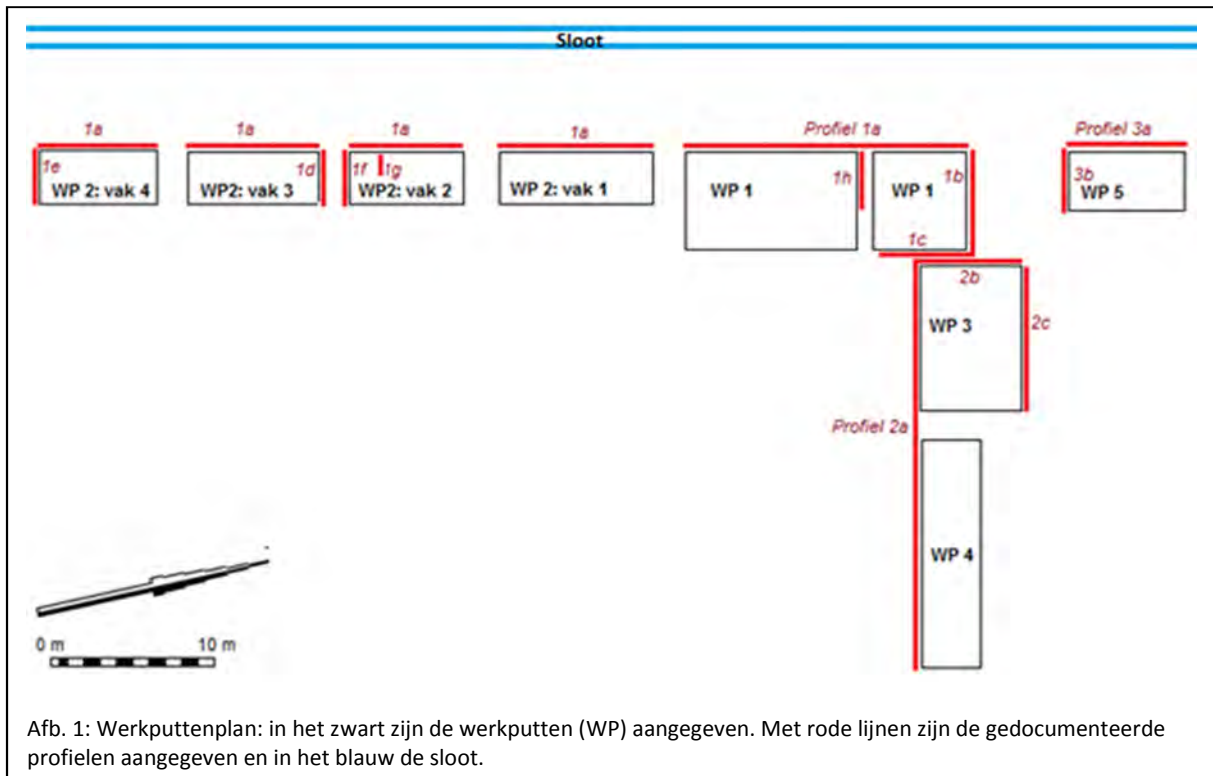
⁴ Het gaat om Archis-monumentnummer 8002.

⁵ De promotiestudie, gefinancierd door de University Campus Fryslân (UCF) met ondersteuning van de Wadden Academie, maakt onderdeel uit van een meerjarig interdisciplinair project: Greep op het Water. De vorming van het Friese cultuurlandschap in de middeleeuwen (De Langen 2012). Doel van dit promotieonderzoek is het verkrijgen van meer inzicht in deze ontginningen. Onderzoeksthema's die daarin een rol spelen, zijn de datering, de organisatie van de ontginningen, de aard van de bewoning, het landschapsgebruik en de gevolgen van de ontginningen op het landschap.

⁶ Zie de vorige nieuwsbrief van de Vereniging voor Terpenonderzoek (Bakker 2014, 5-9).

⁷ Het gaat om 20 vindplaatsen uit de late ijzertijd – Romeinse tijd (Aalbersberg 2006, 4).

⁸ Jager 1988; 1989; De Langen et al. 2000.

Afb. 1: Werkputtenplan: in het zwart zijn de werkputten (WP) aangegeven. Met rode lijnen zijn de gedocumenteerde profielen aangegeven en in het blauw de sloot.

is de Provincie extra geïnteresseerd. Dit met het oog op de bescherming en het toekomstig beheer van deze categorie van archeologische monumenten.

Het vooronderzoek

De terp is aangegeven als een monument met een lengte van ca. 70 bij 40 m op de archeologische verwachtingkaart. Aan de westzijde wordt het begrensd door een sloot. Uit de boorresultaten van het booronderzoek door RAAP in 2005, kan worden afgeleid dat de bewoningslagen zich concentreren in het zuidelijke deel van het monument.⁹ In het noordelijke deel zijn in de ondergrond vooral sporen van een veenlandschap met veraard veen gevonden. Verder zijn destijds de sporen gevonden van een mogelijk voormalig veenstroompje dat op de scheiding van het noordelijke en het zuidelijke deel van het monument liep.

In februari 2014 is de onderzoekslocatie geïnspecteerd door M. Bakker en T.W. Varwijk (beide GIA). Het perceel was in gebruik als grasland en was vlak te noemen: de verhoging van de terp is niet zichtbaar in het landschap. Na deze visuele inspectie, is een booronderzoek uitgevoerd met twaalf boringen. Daarbij is gelet op de textuur, diepte en dikte van vondsthoudende lagen. Elf van deze boringen zijn uitgevoerd in een raai die over de lengte van het monument liep met een tussenafstand van 10 meter tussen de boringen.

De twaalfde boring is tussen de twee boringen met de dikste cultuurlagen geplaatst.

Vanaf halverwege het monument zijn richting het zuiden, in vijf aansluitende boringen verschillende vuile lagen aangetroffen. De diepte van deze lagen varieerden van 66 tot 135 cm onder het maaiveld. In de lagen werden sporen aangetroffen van aardewerk, houtskool, as en verbrande klei. In de twaalfde boring (tussen boring 7 en 8), is op een diepte van 45 cm al een vuile laag waargenomen. Direct onder deze laag werd een laag aangetroffen die als (venige) ophogingslaag geïnterpreteerd kan worden. Gezien de hoogte en dikte van de 'vuile' lagen werd in het veld vermoed dat het bij deze laatste boring om de kern van de terp zou gaan.

De opgravingsstrategie

Tijdens de opgraving is in eerste instantie gewerkt met een hoofdsleuf (werkput 1) die over de boorraai van het GIA liep en parallel met de sloot aan de westzijde van het monument. (zie afb. 1). Als noordelijk beginpunt van de sleuf is uitgegaan van de in het booronderzoek vastgestelde kern (boring 12). Op deze manier kon tijdens het aanleggen de top van het vroegere loopvlak van de terp goed worden gevolgd. Op de plek van de drainagebuizen werden naar afspraak met de grondgebruiker tussendammen aangelegd, zodat de drainage niet beschadigd werd. Haaks op werkput 1 is werkput 3 aangelegd over het centrum van de terp zodat een driedimensionaal beeld ontstaat. De precieze locatie van deze werkput is bepaald op grond van

⁹ Aalbersberg 2006.

de waarnemingen in de eerste werkput en enkele aanvullende boringen.

Buiten de terp werden beide werkputten verlengd met een smallere sleuf (naar het zuiden: werkput 2 en naar het oosten: werkput 4). Het doel van deze sleuven was het onderzoeken van de betredingszone rond de terp met daarin sporen van het vroegere cultuurlandschap. Als laatste werd een smalle sleuf (werkput 5) aangelegd op de plek van het door RAAP aangeboorde stroompje, om de relatie daarvan met de terp te onderzoeken. Van te voren werd er vanuit gegaan dat er vier vlakken zouden worden aangelegd in de werkputten die door de terp zijn gegraven, en twee vlakken in de werkputten die buiten de terp zijn aangelegd. Deze verwachting was op grond van de resultaten die met deze strategie geboekt waren tijdens de vorige opgraving. Wegens de complexe archeologie van deze vindplaats bleek tijdens de opgraving echter al snel dat er veel meer vlakken aan moesten worden gelegd. Uiteindelijk zijn er gemiddeld drie tot vijf vlakken aangelegd in de werkputten buiten de terp en vijf tot zeven vlakken in de terpkern. Er is heel hard gewerkt door het personeel, de studenten en de vrijwilligers om de opgraving binnen de tijd af te ronden.

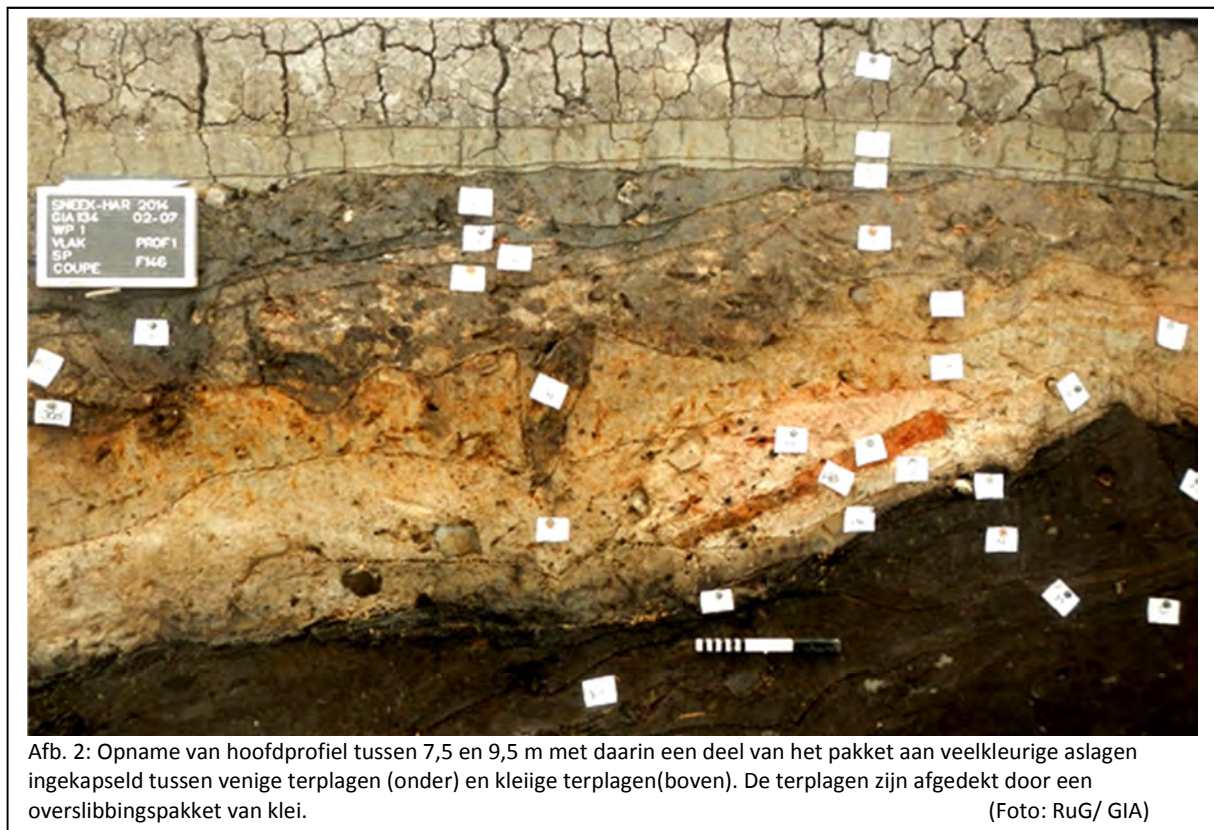
Na afronding van de opgraving is de grond teruggezet. Wegens de klink en oxidatie van het onderliggende veen is er wat extra grond aangevoerd zodat er later geen laagte zal ontstaan

op de plek waar de werkputten gelegen waren. Als laatste is de teelaarde, die apart was gehouden van de andere grond, teruggeplaatst. Nadat het opgravingsgebied is gefreesd, is het opnieuw ingezaaid.

De voorlopige opgravingsresultaten

Uit de voorlopige resultaten komt al een zeer interessant verhaal naar voren. Op grond van het aardewerk wordt de terp globaal gedateerd tussen de 2^e eeuw v. Chr. en de 2^e eeuw n. Chr. Uit de vele grondsporen en vondsten blijkt een gevarieerd gebruik van de terp door tijd. Voor nu lijken er drie gebruiksfasen te zijn en nog enkele latere fasen waarbij de terp geen grote rol speelde, maar het omliggende landschap wel.

De eerste fase van bewoning, die vermoedelijk begon rond de 2^e eeuw v. Chr., vond plaats in een veenlandschap dat daarvoor actief ontwaterd werd met sloten die aansloten op lokale veenstroompjes. Duidelijke bewoningssporen waren aanwezig in de vorm van een verhoging van veenplaggen, de restanten van houten palen en haardplaatsen en in ieder geval twee waterputten. Uit deze bewoningssporen kan afgeleid worden dat hier een woonstalhuis heeft gestaan, mogelijk vergelijkbaar met de woonstalhuizen die we kennen uit de opgravingen van Sneek-Stadsrondweg Oost en Wartena-Warstiens. Of er naast veeteelt ook akkerbouw werd bedreven, wordt nog verder onderzocht. Lokale akkerbouw

Afb. 2: Opname van hoofdprofiel tussen 7,5 en 9,5 m met daarin een deel van het pakket aan veelkleurige aslagen ingekapseld tussen venige terplagen (onder) en kleiige terplagen(boven). De terplagen zijn afgedekt door een overslibbingspakket van klei.

(Foto: RuG/ GIA)

kan namelijk niet op voorhand uitgesloten worden, gezien de staat van ontwatering en de dikte van de veraarde veenlagen (ca. 30 cm) in de betredingszone rond het podium.

Tijdens de tweede fase van de terp is het podium gebruikt voor activiteiten waarbij een dik pakket aan veelkleurige aslagen en verbrande klei op de flanken van de terp is gevormd (zie afb. 2). Wegens de relatief schone aard van de aslagen lijkt agrarische bewoning te kunnen worden uitgesloten. Een deel van de aslagen bevat wel aardewerkscherven, die hoofdzakelijk lijken te dateren uit de 1^e en 2^e eeuw n. Chr. Het is dan ook mogelijk dat het pakket van aslagen het afvalproduct is van het verbranden van (kleiige of zandige) turf voor het bakken van potten waarbij een korrelige as overbleef. Het kan echter ook gaan om het winnen van zout, of een andere activiteit, of een combinatie van meerdere activiteiten. Dit moet nog verder worden onderzocht.

Uit de derde fase van de terp stammen een aantal vuile kleilagen die zich boven de aslagen bevinden. Voorlopig is deze fase geplaatst in de 2^e of de 3^e eeuw n. Chr. Rond de flanken van het podium zijn in deze lagen de sporen van vertrapping door koeienpoten aangetroffen, kennelijk werd er in deze fase veeteelt bedreven.

Wanneer de terp na deze fase verlaten wordt, vindt er eerst hernieuwde veengroei plaats met soms een overslibbing. Dit is het zogeheten Tinga-complex dat bekend is van meer opgegraven overslibde nederzettingen. Interessant is dat de veengroei stopt op een gegeven moment, terwijl de sedimentatie van klei doorging en toenam. De toename van kleisedimentatie zal voor deze locatie te maken hebben met de vorming van de Middelsee, een zeearm die in de middeleeuwen een groot deel van Friesland doorsneed. Uit die periode van sedimentatie stammen pas weer sporen van menselijke activiteiten. Op veel plekken buiten het podium zijn rechthoekige putten aangetroffen, van ca. 1 m breed en 2 tot 3 m lang, die door een laag van ca. 10 tot 20 cm afdekkende klei zijn gegraven. Naderhand zijn de putjes weer volgestort met brokken klei en verder dichtgeslibd. Uit de profielen bleek dat op de plek van deze putten alleen het jonge Tinga-veen miste en niet de onderliggende veenlagen. Het gaat hier vrijwel zeker om putten die gegraven zijn voor het delven van zouthoudend veen (moertering), waarbij het onderliggende veen ongemoeid werd gelaten. Dat de Middelsee ook nog lang zeer actief was in het gebied bleek door de vondst van een kogelpotscherf met een randvorm die stamt uit de 12^e-13^e eeuw, onder een dikke natuurlijke kleilaag.

Nog tot in de late middeleeuwen ging sedimentatie dus door in het gebied. Hoewel er geen dateerbaar materiaal afkomstig is uit de veenwinningsputten, is het mogelijk dat de moertering stamt uit dezelfde periode waaruit de kogelpotscherf stamt, maar dit kan ook vroeger zijn. Om hierover meer zekerheid te verkrijgen, moet eerst de fasering verder worden uitgewerkt. Hetzelfde geldt voor de sporen van een waterput in werkput 5. Uit deze waterput zijn echter enkele monsters genomen, waarvan sommige hopelijk genoeg koolstofhoudend materiaal bevatten voor een koolstofdatering.

Het vondstmateriaal

Behalve veel resten van aardewerk, waaronder een Romeinse *terra sigillata* scherf van een schaaltje, zijn er ook vele andere interessante vondsten gedaan. Het gaat onder andere om botmateriaal van vee (in ieder geval rund en schaap), resten van maalstenen en keramische artefacten in de vorm van bakplaten, deksels, standringen, een rinkelbel en artefacten die in verband kunnen worden gebracht met weven en spinnen.

Verder zijn er veel houten resten van palen en andere voorwerpen aangetroffen. De meest bijzondere houtvondst was een versierde houten trog of schaal die samen met een grote houten lepel werd gevonden en stamt uit de eerste fase.

Afb. 3: De houten trog.
(Foto:- F. de Vries, Toonbeeld)

De vondst die volop media-aandacht genoot was een prachtige armring). De armring is gemaakt van een koperlegering en dateert vermoedelijk uit de periode van omstreeks het begin van de jaartelling. Interessant is dat er een week later in hetzelfde deel van de werkput een stukje metalen sierbeslag is gevonden dat waarschijnlijk uit dezelfde periode stamt. Deze metaalvondsten zijn uniek omdat er niet veel van dit soort vondsten zijn gedaan in overslibde terpen die stammen uit de zojuist genoemde periode.

Afb. 4: De armring.
(Foto - F. de Vries, Toonbeeld)

Dankwoord

Als eerste moeten de Provincie Fryslân en de Rijksuniversiteit Groningen bedankt worden voor het financieel mogelijk maken van de opgraving. Dit geldt tevens voor gemeente Súdwest-Fryslân, die een bijdrage leverde voor aanvullend fysisch-geografisch onderzoek. Daarnaast wordt ook melkveehouderij Jellema-Westgeest bedankt voor het ter beschikking stellen van een deel van het land waar de opgraving plaatsvond. Aan het veldwerk hebben veel mensen meegewerkt. De projectleiding was in de handen van Johan Nicolay en de dagelijkse leiding lag bij de auteur. Vanuit het GIA is er verder deelgenomen door Theun Varwijk en Sander Tiebackx. Studenten die meededen waren Angelique Kaspers (assistent van de opgravingsleiding), Manon Haandrikman, Yotti van Deun. Het fysisch-geografisch veldwerk is verricht door Gerard Aalbersberg (AGEA advies), die ook nog enkele dagen vrijwillig meewerkte, en Peter Vos (Deltares). Professionele foto's zijn gemaakt door Frans de Vries (Toonbeeld). Naast bovengenoemde deelnemers, waren er ook zeer veel vrijwilligers die enkele of meerdere dagen, of zelfs de hele campagne meehielpen. De groep vrijwilligers was zeer gevarieerd en bestond uit: Mariëlle Bannink, Leontien Spoelstra, Johan van Gent, Wietske Prummel, Sarah Zandboer (allen archeoloog), Reinder Visser, Henk Baron, Akkie Visser (alle drie lid van AWF), Nino Casolin, Gilbert Hofstra (beide lid van ASP), Sophie Thasing, Trijneke Sibma, Roel van der Burg met zoon Nico, Lisette de Vries, Andrea Bakker en Louise Lijcklama à Nijeholt. Zonder hun hulp was het nooit mogelijk geweest om zoveel werk te verrichten en dat wordt ook enorm gewaardeerd!

Marco Bakker is als promovendus verbonden aan het GIA. Hij doet onderzoek naar de vroegste Friese veenontginningen en wordt gefinancierd door de University Campus Fryslân (UCF), met ondersteuning van de Waddenacademie.

Literatuur

- AALBERSBERG, G., 2006. *Plangebied Harinxmaland. Gemeente Sneek. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (waarderend onderzoek)*. (=RAAP Rapport 1332). RAAP Archeologisch Adviesbureau, Amsterdam
- BAKKER, M., 2014. Eerste bevindingen van terpopgraving Wartena-Noord. *Van Wierden en Terpen* 19, 5-9.
- JAGER, S.W., 1988. *Een inventarisatie van archeologische elementen ten behoeve van het intentieprogramma bodembeschermingsgebieden in de provincie Friesland. Eindrapport*. (= RAAP-rapport 27). Amsterdam.
- JAGER, S.W., 1989. *Niet-zichtbare, archeologische elementen in de provincie Friesland: een revisie van de huidige overzichtskaart. Eindrapport*. (= RAAP-rapport 33). Amsterdam.
- LANGEN, G.J. DE, T.M. PERGER, S, WENTINK & M.H. WISPELWEY, 2000. *Provincie Fryslân: de resterende terreinen onderzocht in 1992-1995*. (= RAAP-rapport 200 / BOM rapport 21). Amsterdam.
- LANGEN, G.J. DE, 2012. Vensters op Frisia. Over nut en noodzaak van het universitaire terpenonderzoek. *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 95, 9-46.

Na 20 jaar terug bij de terp Wommels-Stapert

Mart Scholte Lubberink & Theun Varwijk

Van 4 augustus tot 19 september werd na ongeveer 20 jaar opnieuw een archeologische opgraving uitgevoerd bij de terp Wommels-Stapert, een zogenaamd terpzoolonderzoek. Dat werd uitgevoerd door een enthousiaste groep mensen, bestaande uit medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA, Rijksuniversiteit Groningen) en een groot aantal vrijwilligers. Hierbij zijn 7 werkputten gegraven met een totaaloppervlak van ongeveer 3250 m² waarbij ongeveer een kwart van de terp is blootgelegd. Het is het tweede onderzoek in een serie van drie terpzoolonderzoeken in het kader van het "Terpenproject: Terpzolenonderzoek 2012-2016" dat wordt gefinancierd door het GIA, de provincie Fryslân, de gemeenten Súdwest-Fryslân en Littenseradiel en de Vereniging voor Terpenonderzoek. De uitwerking van het onderzoek is nog in volle gang, maar toch volgt hier al een eerste resultaat.

Tussen 1850 en 1880 floreerde de landbouw, maar door de grote vraag naar meststoffen werd mest zelf flink duurder (van Zanden 1985, 233-234). Er werd daarom gezocht naar alternatieven

Een overzicht van de opgraving tijdens de open dag, waarbij ruim een half duizend geïnteresseerde bezoekers langskwamen (foto: Frans de Vries, Toonbeeld).

meststoffen. Eén van de beschikbare meststoffen was te vinden in de terpen. Deze terpen waren opgebouwd uit klei gemengd met mest en huisafval, en dat maakte de terpaarde vruchtbaar. Naarmate de mestprijzen stegen werd het steeds rendabeler om de terpen af te graven en de terpaarde te exporteren.

Veel terpen zijn inmiddels verdwenen en alleen de resten van diepere sporen, die tot onder de terp zijn ingegraven in de terpzool, resten nog. Lange tijd werd gedacht dat met het afvoeren van de terpaarde ook de archeologische waarde van deze locaties verdwenen was, maar al tijdens het onderzoek in 1994 is gebleken dat deze terpzolen nog van grote archeologische waarde kunnen zijn en de huidige onderzoeken onderstrepen dit. Vooral diep ingegraven sporen, zoals sloten en waterputten, hebben een grote kans bewaard te blijven. Juist deze sporen geven een goed beeld van de inrichting van de nederzetting.

De huidige opgraving beslaat ongeveer een kwart van de oorspronkelijke terp en sluit aan op een terpzoolopgraving uit 1994 op dezelfde terp (zie Bos et al. 2000) die ten westen van ligt van het huidige opgravingsterrein. De opgraving is uitgevoerd door de Argeologysk Wurkverbân van de Fryske Akademy en de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen, met ondersteuning van de gemeente Littenseradiel. Aanleiding van het onderzoek was de aanleg van een nieuwe woonwijk. Behalve dat uit een grote hoeveelheid aardewerk (waaronder meerdere intacte potten) bleek dat het om een van de oudste terpen van Friesland ging, werden destijds ook de plattegronden van twee mogelijke boerderijen en enkele spiekers aangetroffen (Bos et al. 2000). Al met al dus een interessante locatie om een nieuw onderzoek uit te voeren, zodat met een pauze van nagenoeg 20 jaar bijna een volledige terpzool kon worden opgegraven.

De vroegste bewoning: een nederzetting langs het water

Voorafgaand aan de opgraving werd in de maand juni een geomagnetisch bodemonderzoek uitgevoerd. Dit werd gedaan in samenwerking met de Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung (NIhK) uit het Duitse Wilhelmshaven. Tijdens zo'n onderzoek wordt het magnetisme van de bodem gemeten. Door het graven en dempen van kuilen, putten en sloten veranderd het magnetisme ter plaatste en worden deze structuren (idealiter) zichtbaar. Echter de werkelijkheid is iets minder rooskleurig omdat verontreinigen en afval (bijvoorbeeld roestige spijkers, blikjes en in dit geval zelfs een telefoonkabel en gasleiding) voor vertekeningen in het uiteindelijke resultaat zorgen. Toch was er al vrij direct minstens één opvallende structuur waarneembaar: de dichtgeslibde loop van een oude geul die vanuit het noordoosten ongeveer 50 meter ten zuiden van de terp stroomde. Tijdens de opgraving bleek deze waterweg inderdaad aanwezig te zijn. Op basis van het aardewerk moet deze vermoedelijk gedateerd worden in de beginfase van de nederzetting. Het is goed mogelijk dat deze geul zorgde voor een snelle verbinding met de omliggende regio.

De oudste sporen uit de huidige opgraving stammen uit de vroege ijzertijd (in ieder geval uit de 6^e eeuw v. Chr.) en liggen helemaal aan de westkant van de opgraving. Samen met de waterkuilen uit deze periode, vormden deze sporen mogelijk de begrenzing van de vroegste terp. In de kuilen werd aardewerk met schelpgruismagering aangetroffen. Onderin lagen botresten met snijsporen die geïnterpreteerd kunnen worden als slachtafval. Mogelijk hangt dit samen met het dempen van de kuil en het feit dat deze als afvalkuil hergebruikt is. De kuilen die wat verder naar het oosten liggen houden mogelijk verband met kleiwinning. De kern van de

nederzetting werd niet aangetroffen en deze ligt dan ook vermoedelijk nog onder de weg die het huidige opgravingsterrein van de oude opgraving scheidt.

Gestage groei en een lang bewoningshaat

Nederzettingssporen (waaronder paalsporen en waterputten en –kuilen) die dateren vanaf de midden-ijzertijd (ca. 500-200 v. Chr.), zijn meer en meer waarneembaar in het huidige opgravingsvlak. Hieruit kan de geleidelijke groei van de nederzetting uit worden afgeleid. Hoewel er veel paalkuilen aangetroffen zijn is er op dit moment maar één enkele structuur herkenbaar.

Het gaat om een vermoedelijke boerderijplattegrond met een oriëntatie richting het noordoosten. De plattegrond is door allerlei graafwerkzaamheden uit latere perioden verre van compleet. Zo is het noordelijke paalgat verdwenen onder de insteek van een middeleeuwse waterput. Op basis van de afstand tussen de middenstaanders lijkt het te gaan om een boerderij van het type Hatzum (zie Waterbolk 2009, 55). Dit type dateert uit de midden-ijzertijd, maar omdat de paalsporen uit deze opgraving nog niet gedateerd zijn is dit slechts een aanname.

De sporen uit de late-ijzertijd liggen net wat verder naar het oosten ten opzichte van die uit de vroege en midden-ijzertijd. Als het ware als een krans eromheen, dit is het gevolg van de radiale groei van de terp gedurende deze periode. Uiteindelijk werd de nederzetting door een brede sloot begrensd, waarin veel streepbandaardewerk (uit de periode rond het begin van de jaartelling) is aangetroffen. De jongste scherven uit deze sloot dateren echter uit de 1^e eeuw na Chr. (oftewel de vroeg-Romeinse ijzertijd), waardoor aangenomen kan worden dat de sloot in die periode is gedempt. Dit wordt ondersteunt door een mantelspeld (een zogenaamde ogenfibula) die eveneens afkomstig is uit deze begrenzendende sloot.

De directe omgeving van de terp is in deze periode mogelijk als akker in gebruik geweest. Enkele lagen lijken namelijk te zijn omgespit en dekten oudere sporen af.

De sloot uit de 1^e eeuw na Chr. is het jongste spoor dat aangetroffen is tot de middeleeuwen op en rond de terp. Zo lijken de latere Romeinse ijzertijd en de volksverhuizingstijd te ontbreken.

Aardewerk uit deze periode is tijdens het recente onderzoek en tijdens de opgraving in 1994 niet aangetroffen. Waarschijnlijk heeft er geen bewoning plaatsgevonden in die periode, of heeft deze in ieder geval geen zichtbare sporen achtergelaten. Het is mogelijk dat de terp gebruikt is als akker door bewoners van andere terpen in de omgeving. Een van de eerdergenoemde akkerlagen

Om de opbouw en groei van de terp inzichtelijker te maken, zijn alle veldtekeningen in de computer ingevoerd. Vervolgens krijgen dan de sporen die even oud zijn dezelfde kleur. Zo is snel en overzichtelijk te zien welke sporen gelijktijdig aanwezig waren, en hoe de terp zich door de tijd heen vormde (geel: natuurlijke kwelder, donker- tot lichtgroen: vroege tot late ijzertijd, lichtblauw: vroeg-Romeinse ijzertijd, lichtoranje: Karolingische/Ottoonse periode, donkeroranje: late middeleeuwen, rood: nieuwe tijd, grijs: recente verstoringen). Grote delen van de tekening zijn nog wit, dit in verband met het nog lopende onderzoek, de belangrijkste patronen zijn echter al wel te zien. (figuur: M. Scholte Lubbering & T.W. Varwijk, RuG/GIA).

lijkt jonger te zijn dan de brede sloot die de terp begrensd. Iets dergelijks wordt ook verondersteld elders in het terpengebied voor een vroegtijdig verlaten terp (zie Tuinstra & Van Malsen 2010, 123-124).

Opnieuw bewoond

De middeleeuwse sporen liggen over het algemeen nog verder naar het oosten (en zuiden) en bestrijken het volledige opgravingsvlak. Opvallend is een rechthoekig slotenpatroon dat een erf heeft omgeven. Het is zichtbaar dat het noordelijke deel van deze greppel richting het westen steeds smaller wordt. Waarschijnlijk is deze greppel oorspronkelijk overal even breed geweest, maar liep deze schuin de terp op. Het vlak ligt echter horizontaal, niet schuin, waardoor het lijkt dat de sloot smaller en ondieper wordt en uiteindelijk verdwijnt. Op basis van enkele potscherven dateert het slotenpatroon, en dus het erf, uit de einde van de vroege middeleeuwen (ca. 9^e tot 11^e eeuw). In de noordoosthoek is nog een interessant (vermoedelijk) middeleeuws greppelpatroon zichtbaar. Het lijkt hier te gaan om een pad met een greppel aan weerskanten. Het pad loopt van west tot oost, parallel aan de erfscheiding, en lijkt de terp op te gaan.

Uit de middeleeuwen dateren ook een groot aantal waterputten. Het betreft negen waterputten, waarvan acht met een mantel die duidelijk is

opgebouwd uit gestapelde zoden. De clustering van de waterputten is opvallend te noemen. Vrijwel alle putten bevinden zich aan de zuidelijke tot zuidoostelijke flank van de terp, behalve één. Deze losstaande, minder diepe, put behoort waarschijnlijk tot dezelfde bewoningsfase als de erfscheiding en stamt deze uit de periode dat men nog bovenop de terp woonde. De andere waterputten zijn dieper (ten opzichte van het opgravingsvlak) en zijn aangelegd in een tijd dat de bijbehorende boerderijen meer op de flank van de terp stonden. Deze putten zijn allen jonger dan de eerdergenoemde waterput en dateren zij uit de volle en late middeleeuwen. Uit één waterput is een scherf Vlaams import aardewerk uit de 12e/13e eeuw afkomstig. In een andere is een vrijwel intacte pot gevonden van het type Siegburg, te dateren in de late middeleeuwen (1250 tot 1500, zie ook de Ruiter 2009, 11). Uit de jongste waterput is vermoedelijk Noord-Hollands of Makkumer aardewerk uit de 16^e eeuw afkomstig. De boerderij werd in de volle of late middeleeuwen vermoedelijk naar de flanken verplaatst om te kunnen akkeren op de top van de vruchtbare terp (zie ook De Langen 2012, 19-23).

Twee waterputten met wanden opgebouwd uit gestapelde zoden. Beide dateren uit de late middeleeuwen (ca. 12e/13e t/m 15e eeuw). Bij het uitgraven van de vulling van de rechter put is later een Siegburg pot aangetroffen (foto: T.W. Varwijk, RuG/GIA).

Een ander opvallend verschijnsel is dat bij enkele waterputten een paalkuil in de buurt ligt. Mogelijk was dit voor een hefboomconstructie waarmee bijvoorbeeld een emmer in de put neergelaten kan worden. Dit is ook aangetroffen bij waterputten in Midlaren (Nicolay 2008b, 155). In één van de putten is ook een zwerfkei aangetroffen met een diameter van ongeveer 20 cm welke als contragewicht gefungeerd kan hebben. Ook uit de periode na de middeleeuwen zijn relatief veel sporen aangetroffen. Het overgrote deel staat in verband met een boerderij (of de directe voorganger) die op de zuidelijke flank van de terp heeft gestaan en vermeld wordt op de kadastrale kaart van 1832. Er zijn in dit deel van het opgravingssterrein dan ook veel sporen (vooral

perceel- en erfsloten) met bouwpuin aangetroffen, die waarschijnlijk van de voormalige boerderij(en) afkomstig zijn. Uit dezelfde periode zijn ook enkele stenen waterputten aangetroffen, met wanden opgebouwd uit geelgebakken bakstenen. Bij enkele van deze putten is een gootje of greppel van dezelfde soort bakstenen waargenomen dat naar de put toe lijkt te lopen. Deze liepen mogelijk ook onder het dak van een boerderij om zo veel mogelijk regenwater op te vangen (zie bijv. ook Nicolay 2008a, p.80).

Literatuur

- Bos, J. M., H. T. Waterbolk, J. van der Plicht & E. Taayke. 2001. Sporen van ijzertijdbewoning in de terpzool van Wommels-Stapert (Friesland). *Palaeohistoria* 41-42, 177-223.
- Langen, G.J. de, 2012: Vensters op Frisia. Over nut en noodzaak van het universitaire terpenonderzoek (= *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 95), Groningen.
- Nicolay, J. A. W. 2008a. Sporen van gebouwen en woonerven uit de Romeinse tijd, de Volksverhuizingstijd en de Vroege-Middeleeuwen. In: J. Dijkstra & J.A.W. Nicolay (red.), *Een terp op de schop. Archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof te Leeuwarden* (= *ADC Monografie* 3). Amersfoort, 43-98.
- Nicolay, J. A. W. 2008b. Waterputten, waterkuilen en natuurlijke laagtes: de watervoorziening in en direct rondom de woonplaats. In: J.A.W. Nicolay (red.), *Opgavingen bij Midlaren : 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal* (= *Groningen Archaeological Studies* 7). Groningen, 151-180.
- Ruiter, de, D.L. 2009. *Raalte, Plangebied Markeweg 25-27* (= *BAAC rapport V-09.0276*). Deventer.
- Tuinstra, S.J. & N. van Malssen, 2010. *Een archeologische opgraving op de locatie van twee archeologische monumenten aan het Oude Diep tussen Goutum en Wirdum, gemeente Leeuwarden (Fr)* (= *ARC Publicaties* 2010). Groningen.
- Waterbolk, H. T. 2009. *Getimmerd verleden. Sporen van voor-en vroeghistorische houtbouw op de zand-en kleigronden tussen Eems en IJssel*. Groningen.
- Zanden, J. L. van, 1985. *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914/The economic development of agriculture in the Netherlands 1800-1914*. Agricultural University Wageningen.

In het nieuws: Gras is beter

M.Rooke

Op 21 februari van dit jaar berichtte de Leeuwarder Courant dat gebruik als weidegrond het beste is voor het behoud van terpen.¹⁰ Het liefst met schapen er op want die verstoren de ondergrond minder dan koeien en paarden. Gebruik als akkergrond levert (te) veel schade op. Die schade wordt niet alleen veroorzaakt door ploegen. Tractorsporen vormen een soort erosiegeulen waardoor regenwater de terp aantast en bij nat weer voeren landbouwwerktuigen onbedoeld terpaarde af in de vorm van modder. Dit blijkt uit onderzoek van de provinsje Fryslân en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De oplossing lijkt simpel: Gras inzaaien en schapen er op. Een beheersvergoeding voor aangepast gebruik van terpen blijkt helaas niet populair te zijn bij de boeren. Het blijft de terpen parten spelen dat zij naast hun archeologische waarde ook een economische waarde hebben. Terpen bestaan uit goede, vruchtbare grond. Daarom werden ze in de 19^e eeuw afgegraven. En daarom is het in de 21^e eeuw moeilijk om aanpassing van het bodemgebruik voor elkaar te krijgen.

De Pingjumer Gulden Halsband

Jeroen van Rooij

Ten zuiden van Harlingen is achter de huidige Westerzeedijk een voormalige binnenringdijk, de Pingjumer Gulden Halsband, gesitueerd. De dijk werd in de 12^e eeuw aangelegd en bood tot in de 19e eeuw aan zeven nederzettingen bescherming tegen de zee, die via de Marneslenk toegang had tot het achterland. Deze nederzettingen betreffen het terpdorp Pingjum en haar eveneens op terpen gelegen dochternederzettingen Pingjumerrijge en Lutke Pingjum, Westingastate, Wattingastate, Meinsma en één terp met een onbekende naam.

De ringdijk is niet in één keer in de Marneslenk opgeworpen, maar is in meerdere fasen ontstaan door drie losse zeedijken met elkaar te verbinden. Hierbij werd niet alleen het achterland tegen de invloed van de zee beschermd, maar ook werd de Marneslenk gedeeltelijk ingepolderd.

Op dit moment staat de Pingjumer Gulden Halsband op de nominatie om te worden aangewezen als gemeentelijk monument. Om dit

¹⁰ R.J. Speerstra. *Gras voor terpen het best.in:* Leeuwarder Courant - Fryslân, zaterdag 21 februari 2015.

te realiseren, is een goede waardestelling noodzakelijk. Derhalve hebben Cultuurland Advies, ADC ArcheoProjecten en Ruimte voor Advies in opdracht van de gemeente Súdwest-Fryslân een historisch-geografisch onderzoek, een archeologische nulmeting en een inventariserend veldonderzoek uitgevoerd. Op basis van de resultaten van deze onderzoeken moet het voor de gemeente mogelijk zijn om een beheerplan op te stellen voor consolidatie, herstel en restauratie van de dijk, waardoor de ringdijk kan worden behouden voor toekomstige generaties.

Tegenwoordig zijn de hogere delen van de Pingjumer Gulden Halsband voor het grootste gedeelte begroeid met gras. Aan de flanken is de dijk begroeid met riet. De dijk wordt over het algemeen aan weerszijden begrensd door teensloten. Op basis van de metingen kan gesteld worden dat van de totale strekkende lengte van de Pingjumer Gulden Halsband (ca. 13,5 km) de van oorsprong laatmiddeleeuwse ringdijk over een lengte van 7488 m duidelijk aanwezig in het landschap is. Verder is 2374 m van het tracé van de dijk als landschappelijke structuur (verkavelings- en wegenpatroon) herkenbaar en is 2188 m geheel verdwenen. Met betrekking tot de fysieke staat van de Pingjumer Gulden Halsband, zijn vier vormen van aantasting vastgesteld die in meer of mindere mate het dijkprofiel beschadigen of ondermijnen. Hierbij moet gedacht worden aan afgraving, afkalving/verzakking, vergraving en afvlakking door agrarisch gebruik.

Uit de resultaten van het inventariserend veldonderzoek, gecombineerd met de bekende aardwetenschappelijke waarden in het gebied, blijkt dat bij de aanleg van de Pingjumer Gulden Halsband bij voorkeur de relatief hoger gelegen delen in het landschap, zoals de (flanken van de) oeverwallen van de Marne, gevolgd werden. Plaatselijk bevinden delen van de dijk zich in de van origine lager gelegen delen van het landschap, bijvoorbeeld op de getijvlakten van de Marne,

maar dit lijkt alleen gedaan te zijn indien voor het sluitend maken van het dijktracé geen andere mogelijkheden bestonden.

Verder blijkt dat bij het opwerpen van de dijk gebruik is gemaakt van materiaal uit de directe omgeving en geen voorkeur bestond voor een bepaald type materiaal ten behoeve van de ophoging. Het voor de ophoging gebruikte materiaal vertoont namelijk grote gelijkenissen

met de natuurlijke ondergrond ter plaatse. Zo bestaat in het noordelijke deel van het tracé de ondergrond voornamelijk uit zand en zandige klei. De dijkophoging bestaat hier tevens uit zand, afgedekt door kleiplaggen. In het westelijke deel echter, waar de ondergrond voornamelijk bestaat uit sterk siltige kleien, bestaan ook de dijkophogingen uit dezelfde kleien.

Op basis van de tijdens het booronderzoek onderscheidde ophogingspakketten is het niet mogelijk gebleken om in de ophogingen een duidelijke fasering te onderscheiden, die op basis van het historisch geografisch onderzoek werd verwacht; in de dijkophogingen zijn geen afgedekte humeuze, ontkalkte niveaus herkend of vondstmateriaal aangetroffen, die erop kunnen wijzen dat het desbetreffende niveau gedurende langere tijd aan het maaiveld heeft gelegen. Verder vertonen de pakketten onderling nauwelijks verschil in samenstelling. Wellicht kan dit inhouden dat toen de dijk eenmaal was aangelegd, deze niet in een latere periode is opgehoogd.

De verrichte onderzoeken naar de Pingjumer Gulden Halsband hebben geresulteerd in meerdere aanbevelingen met betrekking tot eventueel (archeologisch) vervolgonderzoek, herstel en beheer. Deze zijn alle beschreven in het te verschijnen rapport:

M. Horst, R. Harleman, J.A.G. van Rooij en S. Zandboer *in prep.* Gemeente *Súdwest-Fryslân*. *Cultuurhistorisch onderzoek naar de Pingjumer*

Gulden Halsband. Wapenveld/Vaassen/Amersfoort.

Jeroen van Rooij is als Senior Prospector werkzaam bij ADC ArcheoProjecten. Contactadres: j.van.rooij@archeologie.nl.

Rituelen in het terpengebied in de ijzertijd en de Romeinse tijd

Door: Annet Nieuwhof

Op 8 juni ben ik gepromoveerd op mijn proefschrift "Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practice in the terp region, 600 BC – AD 300". Het boek is het verslag van mijn onderzoek naar de mogelijkheden die een archeoloog heeft om op grond van vondsten iets te weten te komen over de ideeënwereld van mensen in het verleden, en dan met name in het Noord-Nederlandse terpen- en wierdengebied. Het verschijnt in het Engels, niet alleen omdat dat tegenwoordig gebruikelijk is voor proefschriften, maar ook om internationaal meer bekendheid te geven aan het terpen- en wierdenonderzoek.

Het boek bestaat uit vier delen van verschillende lengte. De vier hoofdstukken van het eerste deel gaan uitgebreid in op de *ins and outs* van de archeologie van het terpen- en wierdengebied, om de vondsten die in het hoofddeel worden beschreven van een context te voorzien. Deel twee is theoretisch van aard. Het begint met mijn antwoorden op een aantal vragen: wat is ritueel en wat is religie en hoe zijn die twee verbonden? En: waarom zijn mensen eigenlijk religieus en waarom voeren ze rituelen uit? Mijn uitgangspunt is dat religie en ritueel bijproducten zijn van evolutionair nuttige menselijke eigenschappen. De volgende hoofdstukken van deel 2 gaan over de verschijningsvormen van rituelen, over de betekenis van rituelen en over de interpretatie van de restanten van rituelen. Dit deel eindigt met een hoofdstuk over de herkenning van de restanten van rituelen in de archeologie; in plaats van het gebruikelijke criterium ("we kunnen geen praktische verklaring bedenken") biedt dit hoofdstuk een set van criteria en benaderingen, die in combinatie gebruikt kunnen worden om de resten van rituelen in het bodemarchief te identificeren.

Deel drie is het eigenlijke hoofddeel van dit boek. Het bestaat uit drie lange hoofdstukken. De eerste twee daarvan zijn casestudies, gewijd aan de vondsten uit de wierden van Englum en Ezinge in het Groninger Reitdiepgebied. De vondsten van

Englum, acht menselijke schedels, dierenbotten en aardewerk in een mestlaag, vormden de directe tot dit promotieonderzoek. In deze casestudy wordt een klein aantal vondsten die als rituele deposities kunnen worden gereïnterpreteerd, uitgebreid onderzocht en vervolgens verklaard, een kwalitatieve benadering. De casestudy Ezinge is een van de resultaten van het NWO-Odysee-project, dat vorig jaar formeel werd afgesloten met de publicatie van *En dan in hun geheel* (Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 96), waarin de verschillende onderzochte materiaalcategorieën worden behandeld. Tijdens het Odysee-project heb ik ook aandacht kunnen besteden aan de restanten van rituelen. De toepassing van de criteria en benaderingen die het mogelijk maken de restanten van rituelen te herkennen, leverden maar liefst 350 rituele deposities op in Ezinge, verdeeld over vier periodes: de midden-ijzertijd, de late ijzertijd, de vroeg-Romeinse tijd en de midden-Romeinse tijd. Deze grote hoeveelheid maakte een kwantitatieve benadering mogelijk. De casestudies van Englum en Ezinge vullen elkaar aan. Samen geven ze een goed beeld van de rituelen die hier tijdens de onderzoeksperiode werden uitgevoerd, althans van rituelen die iets herkenbaars in het bodemarchief hebben achtergelaten. Het blijkt mogelijk om die resten niet alleen te identificeren maar ook deels te verklaren. Rituelen speelden een rol in het leven van individuele personen, van families en huishoudens; soms werden bovennatuurlijke wezens zoals de voorouders daarbij betrokken, maar rituelen waren niet altijd religieus van aard. Een opvallend aspect van het ritueel handelen is het gebruik van voorwerpen die geluk brachten of onheil afweerden; onder meer speelschijfjes, stukken vuursteen en scherven *terra sigillata* werden waarschijnlijk op die manier gebruikt.

Menselijke resten zijn een opvallende en belangrijke materiaalcategorie in rituelen. Het gangbare grafritueel in het terpen- en wierdengebied was tot nu toe niet goed bekend, maar er waren wel incidentele meldingen van graven en losse menselijke botten zijn regelmatige vondsten. Sommige van die botten zijn bewerkt. In het derde hoofdstuk van deel 3 worden deze resten besproken aan de hand van de analyse van een catalogus van menselijke resten in het terpen- en wierdengebied. Mijn conclusie is dat het gangbare grafritueel variabel was. Menselijke resten, inhumaties zowel als losse botten, zijn verbonden met de identiteit van huishoudens. Het begraven van die resten in of bij huizen versterkt de identiteit van families of huishoudens en

creëert als het ware een thuisgevoel. Losse botten werden verzameld na afloop van een excarnatie (=ontvleziings-) proces, waarbij mogelijk aaseters zoals honden een rol speelden. Er zijn aanwijzingen voor een vooroudercultus in het terpengebied. Menselijke resten waren daarbij belangrijk.

De bijlagen bij deel 3 omvatten gedetailleerde beschrijvingen van de vondsten uit Englum, een beschrijving van alle 350 rituele deposities uit Ezinge per bewoningsfase (met de niet eerder gepubliceerde plattegronden van die fasen), en de complete catalogus van menselijke resten uit het terpen- en wierdengebied, per vindplaats.

Deel 4 van het boek is gewijd aan de conclusies en een aantal aanbevelingen voor het opgraven en het uitwerken van opgravingen. Het grote aantal nederzettingsvondsten maakt het mogelijk om verandering in rituelen door de tijd heen op te sporen. Mijn vermoeden is dat die veranderingen verband houden met de bevolkingsgroei en daarmee samenhangende veranderingen in de layout van nederzettingen, met veranderingen in de sociale organisatie en met externe invloeden. De inwoners van het terpen- en wierdengebied waren niet geïsoleerd, maar onderhielden contacten tot ver daarbuiten.

Voor leden van de vereniging is het boek verkrijgbaar voor 35,00 euro.

A. Nieuwhof, 2015: Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practice in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC – AD 300. Groningen Archaeological Studies 29. 448 pagina's, zwartwit geïllustreerd, hardcover.

Een Delfts student in Hoogebeintum 1905

Egge Knol

Honderdtien jaar geleden woonde in de zomermaanden op de terp van Hoogebeintum een student die in opdracht van het Fries Genootschap toezicht hield op de afgraving. De commerciële afgraving van de terp was in volle gang en kon ook niet onderbroken worden, maar de terpeigenaren en terpbaas waren akkoord gegaan met toezicht. Iemand die rapportages maakte, op een groot tekenblad de voortgang van de afgraving aantekende, belangrijk geachte voorwerpen van een nummer voorzag en dat nummer op de kaart aangaf, foto's maakte, kortom zo goed mogelijk registreerde wat er gevonden werd. Ervaring met deze werkwijze had nog niemand. Mr. P.C.J.A. Boeles en zijn Fries Genootschap waren hiermee

pioniers op het gebied van het terpenonderzoek.¹¹ De keus viel op een Delftse student, waarvan verwacht kon worden dat hij goede tekeningen maakte. Zijn naam was J. van der Werf. Maar wie was eigenlijk deze vroege terpenvorser? En waarom werd er na zijn rapport nooit meer iets van hem vernomen?

De vernielingen van archeologische sporen en voorwerpen als gevolg van de voortvarende afgraving van wierden werd door de geleerde wereld betreurd. Het riep een verlangen op naar toezicht, naar actie. Ervaring hiermee ontbrak, maar het leek een goede start om een student te zoeken die dit als zomerwerk kon doen. De vondst in september 1904 van het vroegmiddeleeuws grafveld in Hogebeintum vormde voor het Fries Genootschap de prikkel eindelijk eens werk te maken van een dergelijk toezicht. Mr. Boeles, verantwoordelijk voor de collectie archeologie, kon dit niet naast zijn werk als jurist doen. Mogelijk kwam bestuurslid Servaas Wigtersma (1857-1912) met het voorstel om hier de heer J van der Werf voor te nemen. In elk geval zit in de correspondentie van Mr. Boeles een in de haast geschreven briefje: *Ik heb zoo even den heer Van der Werf geschreven zich gereed te houden met teeken- en fotografië-gereedschap om morgen 11 uur 32 minuten met ons naar H te gaan.* De reis gaat door. Het zo nauwkeurig vermelde tijdstip wijst op een reis met de Dokkumer lokaal spoorweg ofwel het *Dokkumer lokaaltje*. Die trein was 22 april 1901 gaan rijden van Leeuwarden naar Dokkum. Men zal op station Ferwerd zijn uitgestapt.

Van der werf begon zijn rapport op zaterdag 25 maart 1905 en eindigde dit op 23 september 1905.¹² In deze tijd werden aan de noord en aan de zuidkant van de weg grote stukken terp afgegraven. Van beide delen maakte Van der Werf een tekening. Hierop is te zien dat de afgraving plaats vond in stroken. De afgraving beschreef Boeles later als volgt: 'Men graaft van boven naar beneden en werpt de aarde in ijzeren kipkarren, die over een verlegbaar stel rails af en aan rijden. Iedere week wordt er eene lange wigvormige strook of "klamp" afgegraven, waarvan de punt ongeveer bij de kerk ligt, zoodat de afgravingslijn

langzaam rondloopt als de wijzer van een klok. De terp te Hogebeintum is evenals de meeste terpen vrijwel rond van vorm naar het midden oplopend. De kipkarren worden geleidigd bij een opslagplaats, waar de terpaarde op een hoop blijft liggen, totdat deze door de binnenschipperij wordt weggehaald'.¹³ Op de kaart zijn de locaties van de voorwerpen aangegeven. Van der Werf maakte ook een aantal profieltekeningen, dat wil zeggen een nauwkeurige inmeting van de afgegraven wand, maar zonder dat hij in het profiel iets opmerkte. Hij tekende geen lagen, geen verstoringen of wat dan ook maar aan, met uitzondering van de locatie van enkele vondstnummers. De voorwerpen die in deze tijd werden verzameld kregen een etiket met de letter W en de door hem aangegeven volgnummers. Later werden de voorwerpen omgenummerd om te passen in het standaard nummersysteem van die tijd, waarbij elke terp zijn eigen nummer had. Voor Hogebeintum was dat nummer 28. Zo kreeg de Angelsaksische urn W 1 het nummer 28-422. In totaal verzamelde hij 404 voorwerpen voor het Fries Museum. Van der Werf maakte zelf foto's van bijzondere situaties.

Hogebeintum graf 63. Foto van een grafkist gezien vanaf de steilkant van de wierde. Foto J. van der Werf (Collectie Fries Museum)

Uit het rapport komt Van der Werf niet naar voren als erg initiatiefrijk. Boeles moest hem steeds instructies geven. Bijvoorbeeld dat het zinvol was

¹¹ Knol, E., 1991: Op weg naar systematisch terpenonderzoek 1897-1913, *Jaarverslag van de vereniging voor Terpenonderzoek* 75, 69-85.

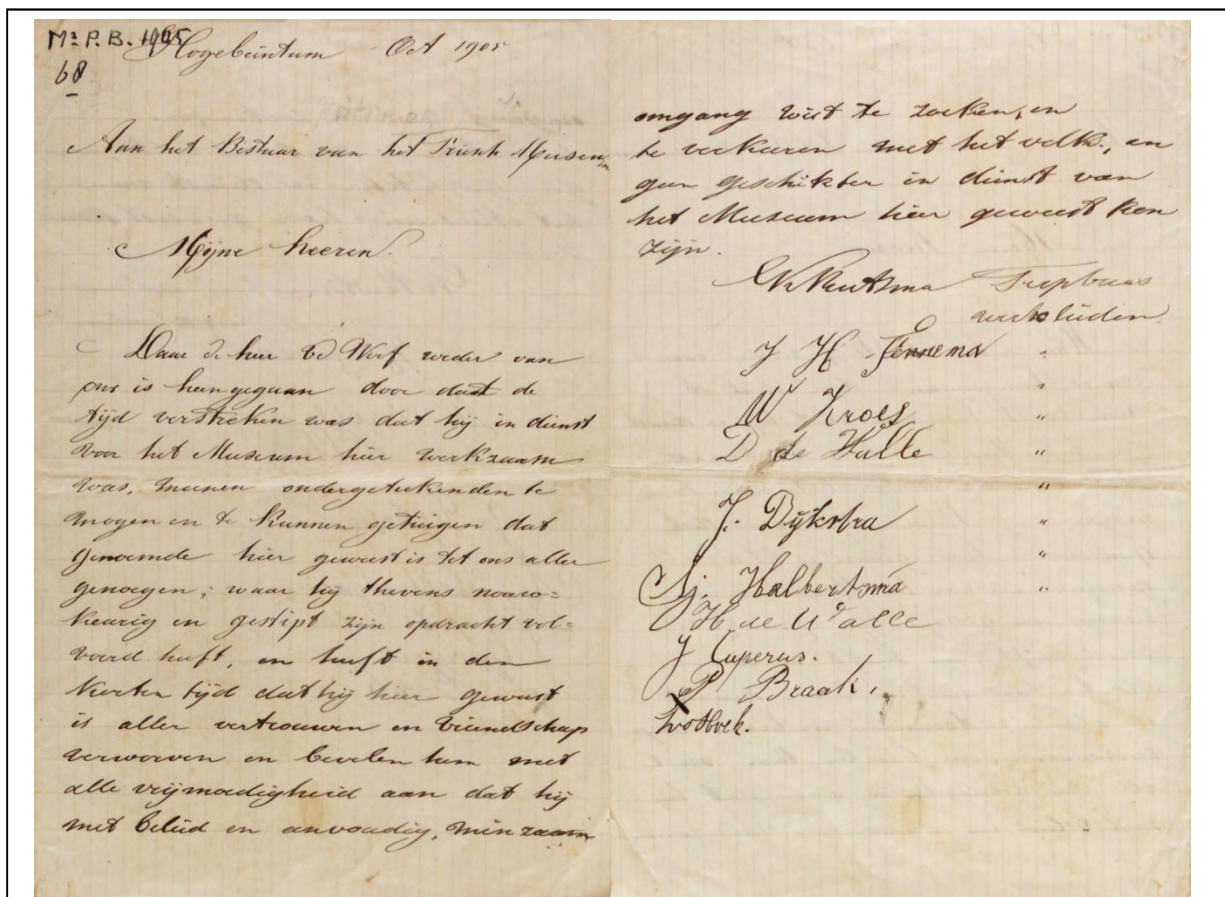
¹² Het rapport en de foto's van J. van der Werf zijn op het Fries Museum, de bijgaande tekeningen werden vandaar door G. Elzinga overgebracht naar het BAI, nu GIA. De verzamelde voorwerpen bevinden zich in het Fries Museum of in het Noordelijk Archeologisch Depot Nuis. Enkele zijn opgesteld in het bezoekerscentrum Hogebeintum.

¹³ P.C.J.A. Boeles, 1906: De opgravingen in de terp te Hogebeintum, *De Vrije Fries* 20, 391-430. Citaat blz 394.

om detailtekeningen te maken van de gevonden skeletten of om de oriëntatie van de skeletten aan te tekenen. Vervolgens doet Van der Werf netjes wat er is opgedragen. In oktober sturen de gezamenlijke terparbeiders een getuigschrift dat hij wel degelijk zijn werk goed heeft gedaan. Dit getuigschrift bevindt zich ook in Boeles' correspondentie. Terpbaas Keimpe Reitsma schreef dat Van der Werf *geweest is tot ons aller genoegen, waar hij thevens nauwkeurig en gestipt zijn opdracht volvoerd heeft, en heeft in den korten tijd dat hij hier geweest is aller vertrouwen en vriendschap verworven en bevelen hem met alle vrijmoedigheid aan dat hij met beleid en eenvoudig, minzaam omgang wist te zoeken, en te verkeerren met het volk en geen geschikter in dienst van het Museum hier geweest kon zijn.* De brief werd ondertekend door Reitsma en negen werklieden, waarvan de meeste afgebeeld staan op de bekende foto van de terparbeiders van Hoogebeintum.¹⁴

De werklieden konden van der Werf ook dankbaar

zijn, want door de ijver van Van der Werf waren er veel voorwerpen voor het museum bijeen gebracht. Deze werden alle gewaardeerd voor een totaalbedrag van 63,75. De regeling was namelijk zo dat de werklieden voor de voorwerpen een vindingsloon kregen. De eigenaar van de terp, de heer H.H. Key, was gewoon hen daarvoor 25 gulden te geven. De voorwerpen schonk hij vervolgens aan het Fries Genootschap. Dat was nu een dure zaak geworden. Wigersma gaat in november in overleg met de heer Key. De uitkomst is dat het Fries Genootschap het verschil van 38,75 zal betalen aan Key, zodat de werklieden hun geld krijgen. Wigersma vervolgde zijn verslag van dit gesprek aan Boeles met *Ook voor het volgende jaar heb ik beslag op de terp gelegd. Ik heb verteld dat wij voorloopig eene andere goedkoopere wijze van toezicht bepeinsden. De heer Key was heel vriendelijk en zeide, dat wij konden handelen als of het ons eigen terrein was.* Van der Werf was duidelijk niet bevallen en keert dan ook het volgende seizoen niet terug.

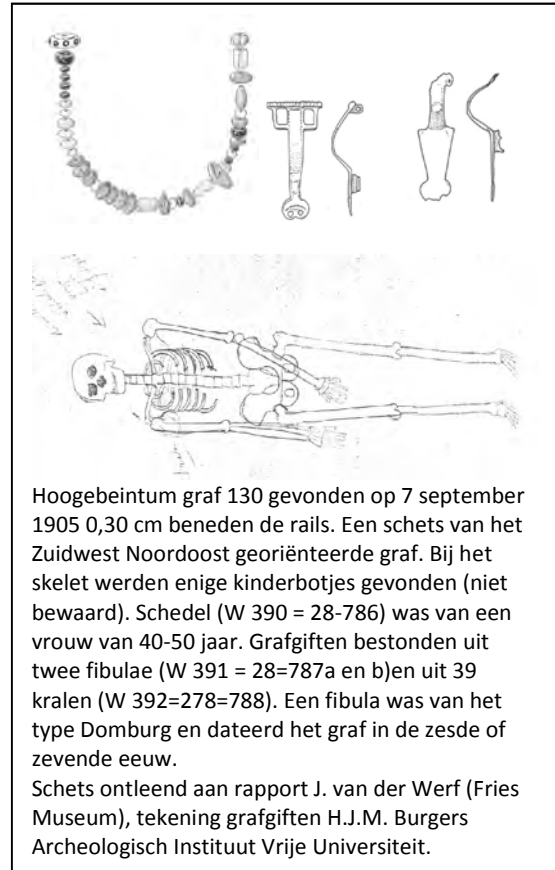
Getuigschrift van terpbaas Keimpe Reitsma en zijn werklieden. October 1905
Tresoar, Leeuwarden, Archief Fries Genootschap, inv.nr. 47 brief 68.

¹⁴ Knol, E., 2014: De wierdegravers Reitsma. *Van Wierden en Terpen. Nieuwsbrief Vereniging voor Terpenonderzoek* nummer 19 (juni 2014), 26-27.

Een koopman uit het nabijgelegen Ferwerd, onderdirecteur van de Friesche Maatschappij van Landbouw, de heer J.P. Wiersma, neemt de taak van het toezicht op zacht. Zijn achternaam begint ook met een W zodat de nummering door kon lopen. Als de afgraving in Hogebeintum op zijn eind loopt, gaat Wiersma toezicht houden in Ferwerd op de afgraving van de Burmania-terp. Hij blijft dit tot 1913 doen, hoewel hij vanaf 1910 in Leeuwarden woont.

De bewaard gebleven documentatie gaf over de Delftse student verder geen andere informatie dan dat het een student was van de Technische Hogeschool in Delft die een zomer in Hogebeintum woonde. De *Delftsche Studenten Almanak* vermeldt hem in de jaargangen 1903 tot met 1906 als student woonachtig op verschillende adressen. Hij is geen lid van het Delfts Studenten Corps en doet in 1903 het eerste examen B artikel 61 en 64 voor civiel en werktuigkundig ingenieur. De daaropvolgende jaren werden geen verdere examens vermeld. Het bleef verder de vraag wie hij was totdat ik onlangs de gelegenheid had in het Gemeentearchief van Delft de bevolkingsadministratie te bekijken. Het bleek dat onze Van der Werf op 30 december 1903 werd ingeschreven, de voornaam Jouke had en op 26 oktober 1881 in Roordahuizum was geboren. Met dit aanknopingspunt leerde www.allefriezen.nl snel wie zijn ouders waren: Thomas van der Werf, schoolhoofd in Roordahuizum, en Bokjen Piers van Gosliga. Zijn vader overleed in 1902 in Leeuwarden. Het lag ook voor de hand dat de Delftse student uit Friesland kwam. Verrassender was zijn vertrek want op 23 april 1906 werd hij uitgeschreven naar Buenos Aires (Zuid Amerika). Het verklaart waarom er verder van hem nooit meer iets is vernomen. De website www.allefriezen.nl leerde nog wel dat anderhalf jaar later op 17 oktober 1907 in Franeker hij bij volmacht huwde met de 22-jarige Grietje de Jong uit Franeker. Zijn moeder woonde destijds in Loenen maar was bij het huwelijk aanwezig om haar toestemming te geven. Zelf woonde hij inmiddels in Montevideo in Uruguay. Zijn beroep was bouwkundige. Met deze kennis gewapend werd gezocht op Jouke van der Werf Montevideo en gelijk kwam de website www.findagrave.com tevoorschijn met zijn graf op de Britse begraafplaats van Montevideo. Onze Delftse student is op 10 januari 1951 overleden. Zijn vrouw in 1962. De site vermeldde ook een in 1949 overleden dochter Bokjen, die kennelijk was gehuwd met ene Cabrera. Het is een onverwacht antwoord op de vraag wie de Delftse student was en wat er van hem is geworden.

Nu, na ruim honderd jaar, kan worden vast gesteld dat voor de kennis van het vroegmiddeleeuwse grafveld de verzamelactiviteiten, tekeningen, foto's en rapportages van J. van der Werf van betekenis zijn. Nadien zijn maar enkele grafvelden opgegraven Godlinze 1919, Ezinge De Bouwerd 1934, Paddepoel 1965 en Oosterbeintum 1988-89.

Hogebeintum graf 130 gevonden op 7 september 1905 0,30 cm beneden de rails. Een schets van het Zuidwest Noordoost georiënteerde graf. Bij het skelet werden enige kinderbotjes gevonden (niet bewaard). Schedel (W 390 = 28-786) was van een vrouw van 40-50 jaar. Grafgiften bestonden uit twee fibulae (W 391 = 28-787a en b) en uit 39 kralen (W 392=278=788). Een fibula was van het type Domburg en dateert het graf in de zesde of zevende eeuw.

Schets ontleend aan rapport J. van der Werf (Fries Museum), tekening grafgiften H.J.M. Burgers Archeologisch Instituut Vrije Universiteit.

Boeles heeft bij zijn publicaties dankbaar gebruik van gemaakt van de aantekeningen. Tot een volledige publicatie kwam hij echter niet. De snelle vooruitgang van het terpenonderzoek door het werk van Van Giffen enkele jaren later, maakte hem duidelijk dat de rapportages van Hogebeintum de vergelijking niet konden doorstaan. De nauwgezette tekening van het profiel door Van der Werf is geen vergelijk met het prachtige profiel dat ongeveer in dezelfde tijd getekend werd door Jacob Oost Elema.¹⁵ In 1908 kreeg een Groninger biologiestudent een vergelijkbare opdracht voor de wierde Dorkwerd van het Natuurkundig Genootschap. Die student was A.E. van Giffen die zoals bekend bepaald wél initiatiefrijk was. Hij groeide uit tot de grootste

¹⁵ Elema, J.O. & J. Elema 1907: Beschrijving van de wierde van Toornwerd; Bijdrage tot de kennis der wierden, *Bijdrage tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken* 2(3), 189-236.

Nederlandse archeoloog. Jouke van der Werf, zo weten we nu, zat toen al geruime tijd in Montevideo.

Bronnen

Delfts gemeentearchief Bevolkingsregister boek 112 bladzijde 482.
Tresoar Archief Fries Genootschap inv.nr. 47
Correspondentie Mr. PCJA Boeles 1905 brieven 68, 81, 92, 93, 96, 97
www.Allefriezen.nl
www.findagrave.com
Fries Museum, Leeuwarden, Documentatie Boeles Egge Knol, in bewerking, *Het vroegmiddeleeuwse grafveld Hoogebeintum*

Open dag Blitsaerd

M. Rooke

Op zaterdag 27 juni kon een bezoek gebracht worden aan de terp(zool)opgraving in het voormalige veengebied ten oosten van de wijk Blitsaerd bij Leeuwarden. De opgraving maakt deel uit van een reeks van opgravingen in het kader van de promotiestudie van Marco Bakker naar de vroegste Friese veenontginningen. Het Terpercentrum van het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) van de Rijksuniversiteit Groningen, werkt hierbij samen met de provincie Fryslân.

Bij het onderzoek zijn o.a. sloten aangetroffen die dateren uit de midden-ijzertijd (4^e-3^e eeuw v. Chr.). Het heeft er alle schijn van dat deze sloten een zeer vroege ontginningsfase van het hoogveen voorstellen. Dit zou dan ook meteen de vroegste veenontginning van Noord-Nederland zijn.

Theun Varwijk geeft uitleg bij een profiel

Tijdens de rondleiding werd uitleg gegeven bij de fraaie profielen en *en passant* kon je ook nog even een blik werpen op een vlechtwerkwand uit de midden ijzertijd (!). Natuurlijk stond er ook

vondstmateriaal uitgesteld, waaronder geometrisch versierd aardewerk uit de midden-ijzertijd en een bronzen armring uit diezelfde periode.

Het blootleggen van de vlechtwerkwand

De dag trok ca. 600 bezoekers. Het zonnige weer, de mooie resultaten en de heldere uitleg door de opgravers maakten deze dag niet alleen voor terpenliefhebbers, maar ook voor leken zeer de moeite waard.

Activiteitenverslag 2014

De secretaris, Annet Nieuwhof

2014 was weer een vruchtbaar jaar voor de vereniging. Er verschenen verschillende uitgaven, er vond een geanimeerde ledenvergadering plaats en evenals voorgaande jaren toonde het ledenaantal een lichte stijging.

Naar aanleiding van de tentoonstelling *Het verdronken land is vruchtbaar* in het Groninger Museum verscheen in het begin van het jaar een brochure met vijf paleogeografische kaarten, die deel uitmaakten van de tentoonstelling. De brochure kon dankzij het Groninger Museum en namens de auteurs, Peter C. Vos van Deltares, en Egge Knol, conservator van het GM, toegestuurd worden aan de leden van de vereniging.

In juni werd het onderzoek naar het vondstmateriaal uit Ezinge, uitgevoerd in het kader van het Odyssee-programma van NWO, afgerond met de publicatie van de onderzoeksresultaten. Het boek verscheen als Jaarverslag 96, onder de titel *En dan in hun geheel. De vondsten uit de opgravingen in de wierde Ezinge* (onder redactie van Annet Nieuwhof). De uitgave werd zeer goed ontvangen in de vakwereld en door het algemene publiek en kreeg de nodige aandacht, met name in de regionale media. De uitgave kwam tot stand dankzij subsidies van de SNMAP, het Huis van de Groninger Cultuur en de gemeente Winsum. In juni verscheen ook de Nieuwsbrief (nummer 19), een dik nummer van maar liefst 32 pagina's. De

dikte weerspiegelt de bloei die het terpen- en wierdenonderzoek op dit moment doormaakt. Op 6 november nam de voorzitter, Egge Knol, namens de vereniging deel aan een overleg tussen de noordelijke archeologische organisaties (behalve onze vereniging: Argeologysk Wurkferbân, AWN-Vereniging van Vrijwilligers in de Archeologie, Drents Prehistorische Vereniging) en het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis. Besloten werd tot nauwere samenwerking. Op 2 december verscheen het langverwachte boek van Johan Nicolay, *The splendour of power*, over goud- en zilvervondsten in het zuidelijke Noordzeegebied uit de 5e-7e eeuw. De vereniging heeft de totstandkoming van deze uitgave financieel gesteund. Op 13 december werd een algemene ledenvergadering gehouden in de nieuwe bezoekersruimte van het Noordelijk Archeologisch depot te Nuis. 35 leden bezochten de vergadering. Na het zakelijke gedeelte hield Carol van Driel-Murray van de Universiteit Leiden een interessante lezing over haar onderzoek aan leren schoenen uit de collectie van het Fries Museum. De schoenen zijn afkomstig uit enkele terpen in Oostergo. De vereniging heeft een financiële bijdrage verleend aan dit onderzoek in de vorm van een aantal C14-dateringen. De dateringen van de meeste schoenen vallen ongeveer in de 5e eeuw. Ze kunnen meegenomen en gedragen zijn door de nieuwe, Angelsaksische, bewoners die zich in die periode in Noord-Nederland vestigden. Bestuurslid Gerhard Bakker vertelde tot slot over de werkzaamheden in en onder de kerktoren van Hogebeintum. Om verzakking van de toren als gevolg van de terpafgraving te voorkomen, zal de toren dit voorjaar gefundeerd gaan worden op een aantal betonnen palen. Daarbij zal misschien ook archeologisch onderzoek worden uitgevoerd.

Subsidies werden dit jaar toegezegd aan Annet Nieuwhof, voor de publicatie van haar in 2015 te verschijnen proefschrift. Aan Carol van Driel-Murray werd een aanvullende subsidie toegezegd voor een C14-datering van een leren schoen. Het aantal leden vertoonde wederom een lichte stijging, van 212 op 1 januari tot 235 op 31 december 2014.

COLOFON

De nieuwsbrief Van Wierden en Terpen van de Vereniging voor Terpenonderzoek verschijnt sinds 1984 op onregelmatige tijdstippen. De redactie bestaat sinds 2015 uit Arjan Hullegie en Michiel Rooke.

KOPIJ

Kopij kan ingezonden worden naar de Redactie van de Nieuwsbrief, via secretaris Annet Nieuwhof: a.nieuwhof@rug.nl of via het postadres hieronder:

Vereniging voor Terpenonderzoek
Poststraat 6
9712 ER Groningen

www.terpenonderzoek.nl

ISSN 13813331